

Edward Schillebeeckx

Geen heil buiten de wereld om

NIEUW GEVONDEN TEKSTEN
VAN NA 1980

Edward Schillebeeckx

Geen heil buiten de wereld om

NIEUW GEVONDEN TEKSTEN
VAN NA 1980

Redactie en inleiding Ted Schoof
met een nawoord van Erik Borgman

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Inhoudsopgave

INLEIDING

'Geen heil buiten de wereld om' 7
door Ted Schoof

Oorspronkelijke publicatie van de opgenomen bijdragen 18

Openbaring, geloof en ervaring (1980) 21

Kerkelijk leergezag en ideologie (1981) 77

Spreeken over God in een context van bevrijding (1984) 101

Naar een herontdekking van de christelijke sacramenten (2000) 119

Ritualisering van religieuze momenten in het alledaagse leven

De Schrift als het woord van God... pfff! (1994) 165

NAWOORD

Geen heil buiten God om 171

De sacramentele logica van Schillebeeckx' theologie
door Erik Borgman

PERSONALIA

207

INLEIDING

‘Geen heil buiten de wereld om’

door Ted Schoof

Iets meer dan tien jaar na zijn overlijden brengt deze bescheiden bundel werk bijeen dat Edward Schillebeeckx schreef rond 1980 en dat niet of nauwelijks bekend geworden is – ‘bescheiden’ vergeleken met de in totaal 1530 bladzijden van twee grote werken waarin hij kort daarvóór geprobeerd had door te dringen tot de kern van het ‘verhaal van een levende’, Jezus, werken die hem wereldwijd bekend maakten als een belangrijk en vernieuwend theoloog, binnen en buiten de katholieke kerk. De reden om de deels nieuw gevonden bijdragen in een aparte bundel op te nemen is, naast het inhoudelijke belang ervan, dat ze een aparte plaats bleken te hebben in Schillebeeckx’ ontwikkeling die bij een voorlopige verkenning dan ook in een nieuw licht kwam te staan.¹ Er dook namelijk een korte, zorgvuldig bewaarde notitie op die waarschijnlijk stamt uit de dagen kort na zijn ‘gesprek’ in Rome op uitnodiging van de Vaticaanse Congregatie voor de Geloofsleer, eind 1979. Op aandringen van enkele reformatorische collega’s aan wie hij daarvan verslag uitbracht, beschreef Schillebeeckx in die notitie ‘Waarom ik theoloog ben – katholiek (oecumenisch) theoloog’. Of liever, zoals hij meteen corrigeerde: *‘blijf*.

¹ Zie het Boekenessay van T. Schoof, ‘Edward Schillebeeckx’ nagelaten teksten: Een voorlopige verkenning’, *Tijdschrift voor Theologie* 59 (2019) 75-82, hieronder samengevat.

Een 'ladestuk'

De handgeschreven notitie is afkomstig uit een lade van het bureau dat Schillebeeckx jarenlang gebruikte, een vindplaats die al suggereert dat ze voor hem een aparte betekenis had en kennelijk niet bestemd was voor publicatie. De notitie is dan ook niet opgenomen in een eerdere beschrijving van zijn archief. De tekst is met een zekere gespannenheid op papier gezet, staat vol afkortingen en men vindt er zelfs voor zijn doen veel inlassen, correcties en nadrukkelijk onderstreepte passages. Op grond van de inhoud en enkele verwijzingen erin vermoedden oude bekenden aanvankelijk dat er een verband moest zijn met studiedagen over deze problematiek aan de Nijmeegse faculteit midden 1978, waar deelnemers zich ook persoonlijk zouden uitspreken. Kort daarvoor had hij een (weinig toeschietelijke) beoordeling ontvangen van het antwoord dat hij met veel pijn en moeite had geschreven op vragen van de Vaticaanse Congregatie voor de Geloofsleer, onderdeel van een al jaren eerder begonnen onderzoek naar de christologie in zijn eerste grote boek over Jezus. Nadere informatie maakte echter waarschijnlijker dat zijn openhartige woorden ingingen op de vraag van de reformatorische collega's aan wie hij in de eneroverende tijd tussen het afsluitende gesprek en de (toen) nog onzekere conclusie ervan verslag uitbracht van het onderhoud in Rome, en die kennelijk vroegen: 'waarom heb je dan eigenlijk persoonlijk ooit gekozen voor de theologie?' Getuigenissen van anderen bevestigen deze achtergrond. In de eerste dagen na dat Romeinse gesprek bleek Schillebeeckx aangeslagen en gespannen, en ook wat stil en teruggetrokken toen hij, iets later, eveneens verslag deed aan zijn Nijmeegse collega's. Hij vroeg zich af of hij, gezien de inzet en sfeer van het onderhoud, terecht naar Rome was gekomen en wat hem nu te wachten stond.

In wat al gauw 'het ladestuk' of 'de ladetekst' is gaan heten,

schrijft Schillebeeckx al 'sinds dertien jaar' te zijn gaan twijfelen aan de gangbare theologische benadering toegespitst op binnenkerkelijke 'waarheden', en was gaan beseffen dat 'de *realiteit* van het heil [te vinden is] "*in de wereld*" en al wat daar gebeurt, ook – zelfs vooral – in de politiek'. Hij vervolgt dan: 'Wat me sindsdien bezighoudt (ook emotioneel) is de permanente verwarring in de klassieke ons allen gedoeerde theologie tussen "*heil*" (ik zeg steeds: "heil van Godswege") en het *bewustzijn* van dit heil'. Hoe langer hoe meer ziet hij dat deze identificatie 'een "Idealistische" achtergrond heeft: zo wordt "heil-van-en-voor-mensen (van Godswege)" *geïdentificeerd* met wat zich voltrekt in de *kerk* – haar credo, sacramenten etc'. Daar, zegt hij, komt 'inderdaad *bewustzijn* van Gods *heil* voor mensen ter sprake'; maar op grond juist van de christelijke overtuiging dat God het heil wil van alle mensen is de *realiteit* van het heil naar zijn overtuiging te vinden '*in de wereld* en al wat daar gebeurt, ook – zelfs vooral – in de politiek', terwijl de kerk 'van dat *heil* dat in de *wereld*geschiedenis wordt *voltrokken*, alleen het *bewuste* "teken" is'. De kerk, het thema van het laatste deel van zijn trilogie over Jezus waar hij toen nog mee worstelde, noemt hij daarvan dan ook alleen het '*bewuste* teken'. Vanuit deze gegroeide overtuiging zou hij, zo voorziet hij, zijn theologische benadering moeten bijsturen, 'met "*revolutionaire* consequenties" voor de traditionele, op de kerk geconcentreerde visie'. Maar zo'n omslag ziet hij nu als onontkoombaar, en hij wil daar ook niet voor terugschrikken, ook al zou dat – in het nog uitstaande eindoordeel over het Vaticaanse gesprek – een veroordeling opleveren. Intussen, noteert hij als afsluiting, 'is zowel "*wereld*" als "*kerk*" het thema van al mijn reflecties'.

Gaat men uit van begin 1980 als ontstaansdatum van deze uitspraken en telt men, op Schillebeeckx' suggestie, dertien jaar terug, dan belandt men, naar een reconstructie van Erik Borgman, in het jaar 1967. In dit jaar schreef Schillebeeckx verschillende bijdragen

rond kerk en wereld, samengevat in wat hij tegenover mij zijn ‘beste artikel’ noemde: ‘Het nieuwe Godsbeeld, secularisatie en politiek.’² De ‘bijna koortsachtige aandrang’ waarmee hij bekende dit artikel geschreven te hebben, heeft hem daarna kennelijk niet meer losgelaten, evenmin als de problematiek die hij in dit artikel centraal stelt.³

Vervolg van Schillebeeckx’ weg

Bijna een jaar nadat hij zijn zo geladen woorden neerschreef, kreeg Schillebeeckx officieel bericht uit Rome, waarin hij, zoals hij zelf schreef, alleen maar ‘niet veroordeeld’ werd: ‘dat is alles.’⁴ In het Vaticaanse gesprek was hij al tot de overtuiging gekomen dat het de Congregatie uiteindelijk ook bij hem ging – zoals onder meer bij Hans Küng – om zijn opvattingen over de kerk en het gezag dat men aan haar moest toeschrijven.

Dat weerhield hem er niet van om het jaar erna een uitnodiging aan te nemen voor een spreekbeurt op een Leuvens congres over gezag in de kerk, kennelijk opgezet tegen de achtergrond van zijn Vaticaanse gesprek. Hij zou het moeten openen met een bijdrage over ‘kerkelijk leergezag en ideologie’. Dat gaf hem de kans aan de

2 E. Schillebeeckx, ‘Het nieuwe Godsbeeld, secularisatie en politiek’, *Tijdschrift voor Theologie* 8 (1968) 44-65; zie Schillebeeckx’ bibliografie – waarnaar in deze bundel met ‘SxBibl.’ korthedshalve telkens wordt verwezen, te vinden op <https://schillebeeckx.nl/bibliography> – onder nummer 68/23. Deze bijdrage in het eerste nummer van 1968 had hij al het jaar ervóór geschreven. Zijn uitdrukkelijke toevoeging van ‘en politiek’ aan de titel is veelbetekenend, zeker in die vroege jaren. Eerdere bijdragen van Schillebeeckx in dat jaar 1967 waren: ‘Wereldlijke eredienst en kerkelijke liturgie’ en ‘Zwijgen en spreken over God’, resp. SxBibl. 67/24 en 67/25.

3 Ter afsluiting zal Erik Borgman in zijn ‘Nawoord’ nader preciseren en uitwerken wat dit betekent voor ons beeld van Schillebeeckx’ theologische inzet sindsdien. Zie ook E. Borgman, *Edward Schillebeeckx: Een theoloog in zijn geschiedenis*. Deel I: *Een katholieke cultuurtheologie (1914-1965)*, Baarn 1999, m.n. 343-450.

4 ‘Theologische overpeinzing achteraf’, SxBibl. 80/16.

initiatiefnemers eerst de quasi-naïeve vraag te stellen of het soms ironie was om uitgerekend hem te vragen het ideologische misbruik bij het leergezag te behandelen, een opdracht even hachelijk als het verzoek om eens ‘alle gebreken op te sommen van je eigen baas [...] juist wanneer deze een bezwarend dossier over je heeft liggen’. Maar na deze opmerking vooraf schetste Schillebeeckx in zijn lezing – pas hier in zijn oorspronkelijke versie afgedrukt – toch in vrij algemene termen wat bij een thema als dit aan de orde moest komen. Een jaar later bleek zijn inschatting dat ook zijn opvattingen over de kerk op officiële kritiek moesten rekenen toch juist: het nieuw aangetreden hoofd van de geloofscongregatie, oud-medestrijder tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, Joseph Ratzinger, opende een nieuwe procedure – nu over Schillebeeckx’ visie op het ambt in de kerk – die overigens na enkele vreemde Vaticaanse manoeuvres eindigde in een soort patstelling.⁵

Het jaar erna nam hij afscheid van zijn leerstoel in Nijmegen met een rede over ‘Theologisch geloofsverstaan anno 1983’, nu over het vak, minder over de persoon die het uitoefende.⁶ Nog in hetzelfde jaar preciseerde hij echter wel, in een iets later gepubliceerde lezing, voor het eerst duidelijk dat er geen heil is *buiten de wereld om*, een duidelijk signaal van zijn na 1980 gewijzigde benadering en een uitwerking van wat hij in 1980 voor zichzelf genoteerd had en in kleine kring aan collega’s toevertrouwd. Het zou nog zes jaar duren voordat eindelijk het derde deel verscheen van zijn trilogie over Jezus, na velerlei bewaarde voorversies ervan en notities ervoor, die bewijzen dat hij de opzet ervan niet licht opnam. In een uitvoerige dubbele inleiding klinken heel wat echo’s van zijn eerdere ontboe-

5 Vgl. o.a. A. Willems, ‘Die endlose Geschichte des Edward Schillebeeckx’, in: *Katholische Kirche, Wohin?*, Hg. N. Greinacher/H. Küng, München/Zürich 1986, 411-423.

6 SxBibl. 83/1.

zeming over zijn inzet als theoloog. Kritisch kijkt hij ook terug naar de hoop van het Tweede Vaticaans Concilie en de kansen die de kerk daarna gemist heeft. In de gepubliceerde versie van zijn in deze bundel ook opgenomen lezing uit 1983 was de herschreven slagzin 'geen heil buiten de wereld om' al uitgangspunt geworden. Vijf jaar later geldt hetzelfde voor het slotdeel van zijn trilogie over Jezus, al heeft hij de omschrijving en strekking van de herschreven spreuk daarin ook iets gerelativeerd. Maar hij stelt onomwonden dat zijn nieuwe boek een stuk 'kerktheologie in mineur' biedt, broodnodig om 'een gezond evenwicht' te herstellen: de 'kerk op haar plaats zetten' en haar tegelijk 'de plaats geven die haar toekomt'.⁷

De bijdragen opgenomen in de bundel

Tegen deze achtergrond kunnen de in de bundel opgenomen bijdragen kort geplaatst worden om de drempel bij de toegang ertoe nog iets te verlagen.

Als uitgangspunt vindt men een omvangrijke studie die nog iets vóór 1980 ligt, maar wel een van Schillebeeckx' belangrijke grond-overtuigingen bevat: de verhouding tussen *Openbaring, geloof en ervaring*. Dit stuk stuurde hij veelbetekenend – en in duidelijk verband met de inzet van zijn 'ladetekst' – op 19 februari 1981 aan de Congregatie voor de Geloofsleer in antwoord op nadere vragen van haar kant.⁸ Zoals hij noteerde in een terugblik op het Vaticaanse gesprek met vertegenwoordigers van de geloofscongregatie was deze kwestie – toen tot zijn verbazing niet direct aan de orde gesteld – de 'knoop' te noemen van zijn recente theologie. De aparte studie erover had hij kort ervóór voltooid, na het uitvoerige tweede deel van zijn trilogie *Gerechtigheid en liefde* (1977), dat dezelfde thematiek al

7 Zie het gehele 'Woord vooraf', in: *Mensen als verhaal van God*, SxBibl. 89/2, 5-9.

8 Vgl. *The Schillebeeckx Case*, ed. T. Schoof, New York/Ramsey 1984, 134.

behandelde. In *Mensen als verhaal van God* (1989) zou hij er nogmaals op terugkomen. Maar in de bijdrage van 1980, geschreven voor een Duitse 'systematische encyclopedie' die bedoeld was als een overzicht van de toen actuele theologie, is zijn perspectief breder. De opzet en uitwerking zijn gekleurd door de reeks waarvoor hij ze schreef. Die deed hem compacter schrijven dan elders, wat vaak een voordeel is, maar bracht hem kennelijk toch nog over de gestelde limiet, want in de Duitse gedrukte versie zijn belangrijke elementen van zijn uitwerking weggelaten, vooral bij de 'afsluitende reflecties en perspectieven' (sectie VI, 3 en VII). Daar gaat hij nader in op de rol van de religieuze praxis en de werking van de Heilige Geest binnen de menselijke ervaring. Mogelijk vond de redactie van de reeks dat hij daarmee te ver raakte van het gevraagde onderwerp, maar juist voor Schillebeeckx' basisvisie is dat slot op zijn plaats. Daarom is het hier in zijn oorspronkelijke vorm en zijn eigen termen opgenomen en verschijnt daarmee in deze bundel voor het eerst integraal in zijn eigen taal – niet zonder moeite, want de oorspronkelijke Nederlandse tekst bleek alleen bewaard in een wat vaag geworden doorslag. In deze oerversie, en vooral door het uitgewerkte slot ervan, krijgt zijn uitwerking hier een impact en relevantie die men elders niet vindt. Bovendien hanteert hij in deze studie nog niet de (na het ladestuk) 'bijgestuurde' benadering: een welkome basis om die in latere bijdragen met dezelfde thematiek te kunnen herkennen.

In het colloquium dat Schillebeeckx in 1981 voor niet minder dan twaalf internationale collega's zou openen met een bijdrage over *Kerkelijk leergezag en ideologie*, kon hij zich op vertrouwd terrein bewegen, dat met name aan zijn Vlaamse en Nederlandse medesprekers welbekend geweest zal zijn. Vanaf 1967 had hij, om tegemoet te komen aan de veelvoudige vragen na het Tweede Vaticaans Concilie, binnen de theologische faculteit een jaarlijks vernieuwde cur-

sus hermeneutiek opgezet voor alle studenten, nog verder uitgediept voor die van zijn vakgroep. Daarbij stuitte hij zelf spoedig op de vooral in het Duitse taalgebied druk gevoerde discussie over ideologiekritiek. Hier nam hij ook zelf actief aan deel, door publicaties en vooral door het project dat ervoor onder zijn leiding werd opgesteld en dat uitmondde in een door hem geleide en door de rest van de vakgroep begeleide promotie.⁹ Op het colloquium kon hij dan ook volstaan met een opsomming van de ideologische aspecten en valkuilen waarop bepaalde interpretatiemodellen bedacht moesten zijn, en de wijze waarop ze die konden achterhalen en vermijden. Bij de achtergronden en thematiek van zijn medesprekers kon hij de hele problematiek breed weerspiegeld zien, met name bij historici als G. Alberigo en R. Gryson, bij sociologen als F.X. Kaufmann en directere 'systematische' collega's P. Franssen, P. Schoonenberg en J. Moingt. Na een inleidende diagnose van de verschillende manieren waarop de problematiek van het congres zich opdringt (I), bespreekt hij 'het gezag van de christelijke ervaringstraditie en de functie daarin van het pastorale leergezag' (II) en vervolgens eerst de algemene structuur van het 'spreken met gezag', waarbij hij wijst op vijf punten die tot ideologie kunnen leiden. Daarna stelt hij twee uitersten tegenover elkaar, beide in tegenspraak met de christelijke traditie: zich vastklampen aan elk woord van 'de paus van Rome', of ervan uitgaan dat er pas gezag is als dit door de gemeenschap wordt geaccepteerd. Zo komt hij op de centrale vraag: die naar het fundament van het ambtelijk leergezag in de kerk. Als kern ervan ziet hij het ononderbroken doorgeven van de evangelische geloofsinhoud door de apostolische traditie waaraan het kerkelijk leergezag als ambtelijke dienst ondergeschikt is.

9 Namelijk A. van Harskamp, *Tekst in context: Op zoek naar de methode van ideologiekritische analyse van de theologie, geïllustreerd aan werk van Drey, Möhler en Staudenmaier*, 1/II, Nijmegen 1986.

Kenmerken ervan zijn: geen meester-knecht-verhoudingen, verschillen in de functies ervan, en wezenlijke betrokkenheid op de inhoud die men in het vizier heeft. Daarom, zo stelt hij, zijn er diverse vormen van theologische bemiddeling nodig om het meervoudig relationele van kerkelijke uitspraken nauwkeurig op te sporen. In de geschiedenis valt af te lezen hoe dit binnen de kerk vorm heeft gekregen. Om vooral praktische redenen wijst Schillebeeckx ten slotte kort zeven 'grondtendenzen' aan van reacties in de recente literatuur op de wisselende verhouding tussen leergezag en theologie. Daarop, zo verwacht hij, zouden volgende besprekingen op het congres nog wel nader ingaan.

In zijn ladestuk had Schillebeeckx aangekondigd dat hij ervan overtuigd geraakt was om in ons spreken over 'heil-van-Godswegen' er primair van uit te moeten gaan dat God eerst in onze wereld heil realiseert voordat er formuleringen voor ontstaan. Dit concretiseerde hij drie jaar later voor het eerst in een toespraak voor werkers in het pastoraat: 'Spreken over God in een context van bevrijding', zijn eerste 'uitgeschreven' formulering van de verschuivingen die volgen uit zijn nieuwe benadering op velerlei terreinen en niveaus. Die presentatie verloopt langs een herkenbare lijn: (1) vanuit de menselijke verwachting van heil, de positieve hoop die als contrast opduikt in velerlei ervaringen van onheil, bespreekt hij (2) de noodzaak voor de kerken zich te bekeren ('ecclesia semper reformanda') tot een uitdrukkelijke 'praxis conform het rijk Gods', en laat daarin zien (3) hoe wij onze verantwoordelijkheid voor de wereld waarin Gods heilswerk zich reeds voltrekt ('geen heil buiten de wereld om') feitelijk kunnen en moeten waarmaken. Daarbij komen tal van beelden, thema's en analyses ter sprake die hij al vaker geformuleerd heeft, vooral rond zijn eigen vorm van bevrijdingstheologie: voortvloeiend uit (contrast)ervaringen binnen de wereld waarin we leven; er-vaarbaar alleen in symbolische taal die toch raakt aan Gods wezen;

in mystiek én politiek; tegelijk verschijnend en versluierd. Maar men ziet hem deze elementen vanuit zijn nieuwe uitgangspunt nu samendenken, in verhevigde urgentie en met verrassende consequenties. Hij bewandelt daarbij een route die van hem bekend is: een gegeven of werkelijkheid van allerlei kanten benaderen en relateren aan vergelijkbare feiten en noties, waarbij nieuwe aspecten opduiken die zijn hoofdbedoeling op tal van punten verduidelijken en completeren of soms in een geheel nieuw licht plaatsen. Het is een procedé dat zijn collega Bas van Iersel ooit aanleiding gaf lezers te bezweren: lees door als in zijn woorden iets je niet duidelijk is, het komt doorgaans wel terug in een beter herkenbare vorm! Zo probeert Schillebeeckx de vele lagen of aspecten in de greep te krijgen, die hij in gegevens of teksten opnieuw ervaren heeft. Terecht is daarom de samenvattende slotformulering van zijn betoog: ‘Vergeet niet dat Woord van oudsher!’¹⁰ Vanuit velerlei gezichtspunten kunnen reeds eerder in woorden vervatte ervaringen geheel nieuwe perspectieven openen.¹¹

De laatste substantiële bijdrage in deze bundel, *Naar een herontdekking van de christelijke sacramenten*, is vooral van belang omdat ze, tegen het einde van Schillebeeckx’ werkzame leven (hij was 86 toen ze verscheen), een perspectief schetst voor de grondige herwerking van zijn inmiddels ruim vijftig jaar oude boek dat nog vóór het Tweede Vaticaans Concilie erkend werd als een uitzonderlijke nieuwe benadering van sacramentaliteit: *Christus, sacrament van de*

10 De zin is het begin van een lied van Huub Oosterhuis, in: *Gezongen liedboek: Verzamelde teksten*, Kampen/Kapellen 1993, 386, gebaseerd op Js 14,1-22, waarin zowel Gods oordeel over de overheersers en de geweldenaars wordt bezongen als het opstaan van armen en kinderen en het tot leven komen van ‘de doodgetrapte’.

11 Deze tekst (zie SxBibl. 84/9) is door een misverstand onlangs al herdrukt in een bundel die bedoelt een nieuwe generatie kennis te laten maken met Schillebeeckx’ werk – zie *God de levende*, red. S. van Erp, Utrecht 2019, 91-108 –, maar wordt hier voor het eerst in het kader van diens ontwikkeling geplaatst.

Godsontmoeting. Als context van zijn voorziene nieuwe werk noemt hij de ingrijpende ontwikkelingen sinds die vroege bestseller, niet alleen binnen kerk en theologie, maar recent ook ter discussie gesteld in een nieuwe benadering van de studie van ritens en symbolen, de zogenoemde ‘Ritual Studies’. In het licht daarvan en van zijn studies over Jezus en diens visioenen van Gods rijk, wil hij komen tot een nieuwe synthese. Vrezend dat dit hem niet meer zou lukken, publiceerde hij in 2000 een ‘vooruitblik’: over de impasses waarop de gangbare theologie van de sacramenten gestuit was – de instelling en het aantal van de sacramenten, de rol van het ritueel en die van de voorganger, de verhouding tussen teken en wat dat uitwerkt –, over de nieuwe perspectieven in het licht van de ‘Ritual Studies’, en over zijn eigen startpunt bij (symbolen van het) ‘alledaagse leven’ en de sacramentele ‘viering’ van religieuze kernmomenten daarin. Sacramenten zijn aldus te zien als in rituele vorm gestileerde symbolen van zulke religieuze momenten, gericht op Gods toekomst. De frappante ondertitel van zijn geplande nieuwe studie, ‘Zin- en contrastervaringen, tot ritueel gelouterd’, wijst erop dat ook deze publicatie voor hem verbonden is met de thema’s die hem de laatste jaren hadden beziggehouden en in de lijn staan die hij in de ladetekst voor zichzelf formuleerde.

Als een soort toegift vindt men in de bundel nog een iets luchtiger voorbeeld van Schillebeeckx’ benadering: de korte bijdrage *De Schrift als het woord van God... pfff!* Deze weinig bekend geraakte schets dook op in een bundel uit 1994, geredigeerd door Pieter Webeling, waarin ‘prominenten ingingen op hun werktuig’, onder wie dus ook Schillebeeckx.¹² Waarschijnlijk in overleg met de redacteur koos hij een titel waarin ‘de Schrift als Gods woord’ centraal staat.

12 P. Webeling, *Werktuig: Dertien coryfeeën over hun geliefde gereedschap*, Bussum 1994.

Naast die titel stond een van opzij genomen foto van Schillebeeckx, zijn handen stevig rond een flink boekwerk dat wel die Bijbel moet zijn. Webelings bundel vermeldde verder alleen dat de bijdragen eerder verschenen waren in het dagblad *Trouw* (zoals inderdaad het geval bleek bij het raadplegen van edities uit het voorjaar van 1993). Ook andere kenners waren verrast door het stukje: ze lazen er vertrouwde ideeën in – zij het vooral over een van de twee polen die hij altijd onderscheidde –, maar in verfrissend losse, zelfs volkse taal, zoals ze die kenden uit persoonlijke gesprekken of minder formele spreekbeurten. Webeling onthulde later dat het stuk in Nijmegen bij Schillebeeckx thuis was opgenomen, geheel als monoloog en later ook zo gepubliceerd: tussen aanhalingstekens. Vooral in de taal en toon en de bijna onbezorgde, vrije benadering verraadt het stukje een Schillebeeckx die maar weinigen zullen kennen.*

* Aanleiding voor deze bundel was het verschijnen van deel 11 van *The Collected Works of Edward Schillebeeckx* in 2014, op instigatie van mederedacteur Carl Sterkens. Daarin werden de vertalingen opgenomen van een aantal niet eerder (in het Engels) verschenen artikelen. Besloten werd toen de mogelijkheid te onderzoeken voor een vergelijkbare uitgave in het Nederlands. Naast Carl dank ik Anton van Harskamp, Nico Schreurs en Erik Borgman voor hun meedenken en andere vormen van steun tijdens de lange en warrige aanloop naar deze bundel. Magda Misset-van de Weg dank ik voor haar onvermoeibare en ‘meelevende’ werk aan de eindtekst.

Oorspronkelijke publicatie van de opgenomen bijdragen

Het artikel 'Openbaring, geloof en ervaring' verscheen, enigszins ingekort, als 'Erfahrung und Glaube', in: *Enzyklopädische Bibliothek in 30 Teilbänden*, 25: *Christlicher Glaube in moderner Gesellschaft*, Hg. F. Böckle e.a., Freiburg etc. 1980, 73-116. De tekst verschijnt hier volledig en voor het eerst in het Nederlands.

Het artikel 'Kerkelijk leergezag en ideologie' was een congresbijdrage en wordt hier voor het eerst in het Nederlands gepubliceerd.

'Spreeken over God in de context van bevrijding' verscheen in *Tijdschrift voor Geestelijk Leven* 40 (1984) 7-24. De hier opgenomen tekst is de door Schillebeeckx ingediende versie die hier en daar afwijkt van de door de redactie van *Tijdschrift voor Geestelijk Leven* geredigeerde versie.

'Naar een herontdekking van de christelijke sacramenten' verscheen in *Tijdschrift voor Theologie* 40 (2000) 164-187.

'De Schrift als het woord van God... pfff' verscheen op 3 april 1993 in het dagblad *Trouw*. De hier herdrukte versie werd gepubliceerd in: P. Webeling, *Werktuig, Dertien coryfeeën over hun geliefde gereedschap*, Bussum 1994.

Openbaring, geloof en ervaring (1980)

Velen van ons zien nog steeds een onoverbrugbare tegenstelling tussen het christelijke geloof als onderwerping aan Gods openbaring, en menselijke ervaringen.¹ Zij zijn ervan overtuigd dat geloofsgheoorzaamheid insluit dat men niet afhankelijk is van menselijke ervaringen. Geloof, zo menen zij, is deelhebben aan het absolute goddelijke Geheim, dat door geen menselijke ervaring ‘bemiddeld’ kan worden. Hieruit volgt bijna vanzelfsprekend de vraag: hoe kan men openbaring zonder menselijke ervaringen dan waarnemen? En bovendien: welke betekenis heeft het eeuwenoude christelijke spreken over geloofservaringen?

I. Ervaringen van openbaring in het alledaagse leven

1. *‘Het was een openbaring voor mij’*

Reeds in het alledaagse spreken horen we iemand soms zeggen: ‘dat was een openbaring voor me’. Niet alle ervaringen blijken van dien aard te zijn dat we er verrast bij uitroepen: ‘een echte openbaring!’.

¹ Het gaat in dit artikel niet rechtstreeks over ‘natuurlijke theologie’, maar over het feit dat ‘openbaring’ alleen in ervaringen tot ‘bewustzijn komt’. Het gaat dus primair om de structuur van openbaring en ervaring, niet om de toetsing ervan – hoe belangrijk die ook is, dit blijft hier buiten beschouwing. Kern is: het dilemma van enerzijds ‘fides ex auditu’ en anderzijds ‘geloof op grond van ervaring’, is een vals dilemma.

Er zijn immers veel alledaagse ervaringen die deel uitmaken van de zogenaamde oppervlakkige vanzelfsprekendheden van het leven. Maar tegen en binnen de achtergrond van heel die stroom van meer anonieme en iets meer uitdrukkelijke doorsnee-ervaringen springen soms gebeurtenissen naar voren, ervaringen waarvan we zeggen: dat was een openbaring voor me. We bedoelen ermee dat zich iets verrassends voordeed, iets dat de routine-ervaringen doorbrak en bij nader toezien – want ervaring is ook reeds een interpretatie – ‘iets nieuws’ bleek te zijn, nieuws waarin we niettemin het diepste van onszelf (h)erkennen. Het nieuwe bleek ook iets ‘vertrouwds’ te zijn dat nooit was uitgesproken, anders konden zulke openbarings-ervaringen ons ook niet tot onszelf brengen. Het is alsof zo’n ervaring ons het juiste woord in de mond legt dat we tot dan toe nooit hadden kunnen vinden: een woord dat werkelijkheid aan ons openbaart. Wat we zelf nooit bedacht hadden en evenmin ooit geproduceerd, valt ons bij zo’n ervaring als bij genade in. Dit alles impliceert wel dat openbaringservaringen ons, via een desintegratie van het alledaagse, brengen tot een nieuwe, gelukkig makende, heilbrengende of heelmakende herintegratie. Men kan daarom stellen dat we in elke menselijke ervaring van openbaring iets mogen herkennen van een overrompelende doorgang – een ‘pascha’ – van de aanvankelijke alledaagse integratie via desintegratie naar een nieuwe, anders gerichte herintegratie. Openbaring sluit bekering in.

In zo’n openbaringsgebeuren onderkennen we twee van elkaar niet los te maken aspecten:

– a) Die ervaring zegt iets over de subjectieve vorm van iemands eigen reactie op een gebeuren. In die zin vinden alle openbaringen altijd plaats in het heden (ervaringen voltrekken zich immers nu): in het verhaal van een voorbij gebeuren of in een proces van feiten er-

varen mensen iets dat hen op een zeer persoonlijke wijze aanspreekt en hen het diepste van zichzelf, van hun staan-in-deze-wereld, op heel nieuwe wijze doet ontdekken. Openbaring is steeds een gebeuren in het heden, hier en nu; zij voltrekt zich daarom in de persoonlijke respons van wie bepaalde ervaringen beleeft als openbaring.

– b) Toch ligt openbaring niet besloten in de persoon die een gebeuren waarneemt als openbaring voor zichzelf. Er zijn ook ervaringen waarin mensen om louter subjectieve en willekeurige redenen, zonder goede gronden, een diepere betekenis voor henzelf ontdekken. Een ervaring wordt echter pas in eigenlijke zin openbaring genoemd als in een ervaren gebeuren – van natuur of geschiedenis, in medemenselijke contacten of in ‘de wereld’ – zich iets toont dat juist oproept tot deze en geen andere respons, zonder echter dat het zich tonende bij machte is het subject klemvast tot alleen die respons te dwingen. Wat zich objectief in die ervaring meldt, toont zich immers in versluiting, die steeds andere interpretaties toelaat. Bovendien toont het zich zodanig aan de menselijke vrijheid dat we het kunnen beamen of afwijzen. Toch staat bij subjectieve beaming die menselijke vrijheid onder de norm van wat zich in die ervaring – als het ware van buiten de eigen persoon en buiten eigen bedenken – ten diepste aan en in die persoon te kennen gééft. Iets wat men niet bedacht of geproduceerd heeft, lokt zulke ervaringen uit bij mensen die in vertrouwen belangeloos weten te luisteren. Dit ervaren niet-bedachte wordt als het ware in een onmiddellijke opeenvolging vrij beaamd als de meest eigen daad van hun diepste actiecentrum. Die ervaring geeft hun te denken en te handelen. Zo is de menselijke ervaring, met haar gevarieerde, wisselende ‘openbaringsdichtheid’, het grote bemiddelingsproces tijdens de lange zoektocht van de mensheid naar waarheid en goedheid, gerechtigheid en geluk, in gave en vrijheid.

2. Wisselende openbaringsdichtheid van menselijke ervaringen

Reeds in het intermenselijke verkeer merken we dat mensen zich niet in al hun daden volledig tot uitdrukking en zelfopenbaring brengen. Sommige alledaagse handelingen verraden weinig van wat de handelende personen eigenlijk zijn en ten slotte van het leven verwachten en willen. In zulke ervaringen wordt de persoon met zijn diepste aspiraties en inspiraties niet transparant. Maar binnen het geheel van iemands leven en handelend optreden zijn er ook daden die men 'openbaringen' kan noemen van zijn diepste persoon en die ook anderen als zodanig ervaren. De meer alledaagse handelingen bezitten niet diezelfde 'openbarende' waarde, of hebben die slechts in samenhang met of betrekking tot die bijzondere daden, waarmee ze tenslotte één geheel vormen. In zijn bijzonder opvallende, in zijn minder geprononceerde en uiteindelijk in zijn anonieme daden is iemands leven als geheel een openbaring van wat die mens ten diepste is, al zal er welwillende openheid en belangeloze tegemoetkoming van de waarnemer nodig zijn om iemands leven zoals het werkelijk is, en niet anders, ervarend en interpreterend te kunnen waarnemen. Vanuit het aspect van de openbaringsdichtheid van een ervaring kan men dus spreken van een hiërarchie van ervaringen.

II. Religieuze openbaringservaringen

1. Religieus gebruik van ervaringscategorieën

Van menselijke ervaringscategorieën zoals zojuist omschreven, bedient zich de religieuze mensheid of godgelovige, zij het in bescheiden terughoudendheid, om daarin ervaringen op minstens enigerlei wijze te verwoorden van wat ze aanduiden als Gods handelend bezigzijn met mensen en, naar christelijk geloven, op bijzondere wijze in het leven van Israël en op beslissende wijze

Ruim tien jaar na zijn overlijden brengt dit boek teksten bijeen van Edward Schillebeeckx (1914-2009). Het merendeel ervan verscheen rond 1980 en is niet of nauwelijks bekend geworden. Enkele teksten worden hier voor het eerst gepubliceerd.

De artikelen nemen een belangrijke plaats in Schillebeeckx' ontwikkeling in. Dat bleek eens te meer toen een korte, handgeschreven en zorgvuldig bewaarde notitie uit 1980 opdook. Na zijn onderhoud met de Romeinse Congregatie voor de Geloofsleer, eind 1979, daagden enkele reformatorische collega's Schillebeeckx uit tot uitleg: 'Waarom ik theoloog ben – katholiek (oecumenisch) theoloog'. Of liever, zoals hij meteen corrigeerde: 'blijf'. Zijn gedachten over aard en functie van kerk en theologie zouden enkele jaren later door hemzelf op formule worden gebracht: *extra mundum nulla salus*, geen heil buiten de wereld om.

De artikelen worden ingeleid door Ted Schoof. Erik Borgman plaatst ze in het nawoord nader in het licht van de gevonden notitie.

Ted Schoof (Schiedam, 1933) werkte nauw samen met Schillebeeckx en publiceerde veelvuldig over zijn theologie. Hij bezorgde samen met Carl Sterkens de elf delen van diens *Collected Works* (2014). Voor het Katholiek Documentatie Centrum werkt hij aan de archivering van Schillebeeckx' nalatenschap.

Erik Borgman (Amsterdam, 1957) schreef veelvuldig over Schillebeeckx' theologie en is auteur van het eerste deel van Schillebeeckx' biografie: *Edward Schillebeeckx: een theoloog in zijn geschiedenis* (1999). Hij is hoogleraar theologie aan Tilburg University.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT